

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НА БОЛОХІВСЬКУ ПРОБЛЕМУ

У статті розглядається погляд М.С. Грушевського на вирішення болохівської проблеми – існування в II пол. XII – I пол. XIII ст. специфічного регіону, що локалізується в межах Західного Поділля і Південно-Східної Волині.

Ключові слова: болохівська проблема, болохівці, Болохівська земля, болохівські князі, князівсько-дружинний режим, монгольська зверхність, люди татарські, антикнязівський рух.

Болохівська проблема є однією із загадок середньовічної історії України. Її розв'язання тісно пов'язане з проблемою суспільно-політичного устрою Південно-Західної Русі в роки монгольського панування. Існування «болохівських громад» певною мірою іде врозріз з традиційними уявленнями про взаємовідносини між монголами та підкореними ними руськими землями, із загальновідомою концепцією «монголо-татарського іга». Болохівська проблема тим більше є важливою, що взагалі монгольський період в історії сучасної України є певною мірою «темними віками». Зважаючи на обмаль джерел про ту епоху, повідомлення літописців про особливий устрій Болохівської землі дає нам привід краще зрозуміти, як склалися відносини між монгольською адміністрацією та місцевим населенням. Наявність цього специфічного регіону, його особливі стосунки з монгольськими завойовниками, ідентифікація болохівських князів породжує болохівську проблему в українській історії.

Болохівська земля локалізується в межах Західного Поділля та Південно-Східної Волині. Болохівщина отримала свою назву по найменуванню одного з найбільших її міст – Болохова, яке В. Якубовський ідентифікує з городищем під сучасною Шепетівкою [10, с. 33]. Іншими великими болохівськими містами були Божськ, Губин, Дядьків, Деревич, Меджибіж, Городець тощо. Літописні згадки про Болохівську землю та болохівців датуються II пол. XII ст. – сер. XIII ст. Це відомості з Галицько-Волинського літопису, де йдеться про вкрай непрості взаємовідносини між болохівцями і галицько-волинськими князями. Болохівці зазвичай були вороже налаштовані до галицько-волинських князів, намагаючись звільнитися від їхньої зверхності. Особливо це протистояння загострилося після монгольського завоювання. Літописець називає болохівців «людьми татарськими», «сидящими за татари», говорячи, що вони орали для завойовників пшеницю і просо. Також у літописі згадуються окремі болохівські князі, у той же час літописець не подає їхніх імен.

Свою версію розв'язання болохівської проблеми дав і видатний український історик Михайло Грушевський. Можна сказати, що версія М.С. Грушевського стала класичною для української історіографії. До М.С. Грушевського дослідженням болохівського питання займався його вчитель Володимир Антонович, який брав участь в археологічних розкопках болохівських міст. Ґрунтовну роботу по Болохівщині написав Микола Дашкевич, який визначив межі Болохівської землі та ідентифікував болохівські міста [4, с. 2-20]. Окреме дослідження присвячене Болохівській землі написав відомий історик і церковний діяч Поділля Юхим Сіцинський. [8]. М.С. Грушевський виклав своє бачення проблеми крізь призму власної концепції, погляду на історичний розвиток як України, так і всього людства. Зокрема, у протистоянні між болохівцями та галицько-волинськими князями М.С. Грушевський вбачає прояв «антикнязівського руху» серед «людності» руських князівств, боротьбу «громад» Болохівської землі проти князівсько-дружинного устрою. Звісно, подібна концепція склалася під впливом соціально-політичних поглядів автора.

Болохівську проблему М.С. Грушевський розглядає у 2-му розділі 3-го тому своєї фундаментальної праці «Історія України-Русі». Вказаний розділ присвячений становищу українських земель після монгольського завоювання, і М.С. Грушевський бачить болохівське питання частиною великої проблеми взаємовідносин Золотої Орди і руських князівств. М.С. Грушевський слідом за М. Дашкевичем локалізує Болохівську землю в районі верхів'їв річок Случ і Південний Буг (Бог), вважаючи, що ця загадкова земля була порубіжною до трьох великих князівств: Київського, Галицького і Волинського. [3, с. 155; 4, с. 20]. Стосовно етнічної приналежності болохівців, то історик одразу заперечує те, що це могли бути «волохи». «Це мусила бути стара слов'янська (українська) людність, може з деякою чорно-

клубуцькою домішкою на Побужжі, – говорить М.С. Грушевський. – Справді був висловлений здогад, що болохівці – волоські колоністи, але він властиво не має за собою нічого окрім певної співзвучності Болохова з волохами» [3, с. 155].

Історик акцентує увагу на тому, що болохівці мали своїх окремих князів, які ще в 1230-х роках допомагали галицьким боярам боротися проти князя Данила Романовича. У 1236 р. князі змушені були підкоритися Данилові, але мазовецький князь Болеслав говорив галицькому «колезі», що вони «не суть вои твои, но суть особнии князи». Намагаючись розв'язати питання ідентифікації болохівських князів, М.С. Грушевський стверджує, що вони не належали до правлячого на Русі роду Рюриковичів. В цьому питанні він певною мірою погоджується з М. Дашкевичем, який вважав болохівських князів виборними правителями місцевого походження і суперечить Ю. Сіцинському, на думку якого болохівські князі належали до бічної гілки чернігівських Ольговичів. [4, с. 34; 8, с. 21]. При цьому історик заперечує, що вони могли бути звичайними боярами. М.С. Грушевський вважає, що болохівські князі таки були самостійними князями, але при цьому не мали такої влади над своїми підданими, як князі-Рюриковичі. У Болохівській землі, на його думку, владу репрезентувала передусім «громада». Саме в цьому, як він вважає, є причина того, що літописець «не знав» імен болохівських князів. «Становище князя супроти громади особливим авторитетом не визначалося, – стверджує М.С. Грушевський, – репрезентантами князівсько-дружинного устрою вони не були, а були князями в значенні перед-дружинним». [3, с. 156-157].

Під час приходу монголів на Південно-Західну Русь у 1240-41 рр., за твердженням М.С. Грушевського, болохівці добровільно підкорилися завойовникам, фактично вийшовши з підпорядкування галицько-волинського князя. Подібний стан речей виявлявся набагато вигіднішим для болохівців, які бажали будь-за-що вирватися з-під гніту галицько-волинських князів. Підкорення монголам, на думку М.С. Грушевського, було не стільки справою болохівських князів чи бояр, скільки ініціативою самих «громад». Так у лісостепу виник цілий прошарок «татарських людей» [3, с. 156-159]. До таких висновків його спонукає повідомлення Іпатіївського літопису про війну Данила Галицького з болохівцями у 1241р., причиною якої було те, що «оставили бо их (болохівців) татарове, да им орють пшеницю и проса. Данило же на не большую вражду держа, яко от татар большую надежду имеаху» [6, стб. 792].

В українській історіографії, на відміну від російської, теорія «монголо-татарського іга» не ствердилася. Українські історики, а серед них і М.С. Грушевський, скоріше применшували негативні наслідки монгольського панування. М.С. Грушевський говорить, що монгольська навала не призвела до жахливих руйнувань і запустіння Південної Русі [3, с. 150-153]. Така позиція історика зумовлена його бажанням спростувати теорію російських дослідників про запустіння Південної Русі під час монгольської навали, еміграцію місцевого населення на Північ і переходу центра Русі з Києва до Володимира-на-Клязьмі. М.С. Грушевський бажав обґрунтувати безперервність української історії від часів Київської Русі. Також він стверджує, що монгольський період зовсім не був добою лихоліть в українській історії. Існували люди, як ті ж болохівці, що навіть хотіли перейти під безпосередню зверхність монголів, не бажаючи коритись місцевим князям. Влада монголів таких людей цілком задовольняла [3, с. 154-157]. Але подібний стан справ зовсім не означає тяжкість татарського гніту. Навпаки, для простолюду перебування під безпосередньою зверхністю Орди могло навіть бути кращим, ніж життя в залежному князівстві. «Для низших верств людності татарська зверхність сама по собі не була страшна, – стверджує М.С. Грушевський, – сим низшим верствам не жилося дуже солодко і під князівсько-дружинним режимом, і татарський режим міг не даватися їм дуже взнаки, по звісній приповідці, що голий розбою не боїться» [3, с. 154].

М.С. Грушевський вважає, що влада галицького князя над болохівцями була для них набагато гіршою, ніж влада монгольських завойовників. Вони намагалися знайти будь-який вихід, який допоміг би їм звільнитися з-під гніту «князівсько-дружинного режиму», «що тяжким тягарем лежав на народній масі». «Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, легшого оподаткування, – говорить М.С. Грушевський. – Під татарською зверхністю громади виступають зовсім свobodно й автономно, нема ані сліду татарських залог, наставників-баскаків або чогось такого. Обов'язок давати хлібну данину («орати пшеницю й просо», як каже літописець) мабуть не був дуже обтяжливий» [3, с. 159]. Тепер на цих землях, на думку історика, відновлюється устрій, що передував «князівсько-дружинному», земля розпадається на більш-менш самостійні окремі «громади». Монгольську зверхність над громадами М.С. Грушевський порівнює з хозарською зверхністю, під якою перебували східнослов'янські племена до утворення Київської Русі.

М.С. Грушевський говорить, що Болохівщина не була унікальною у своїх відносинах з Ордою. На межі Орди і Русі постало кілька подібних анклавів з переважно слов'янським населенням, які раніше були частиною Київської Русі, а тепер безпосередньо підпорядковувалися монголам. Так, частиною Орди стало Пониззя (в майбутньому – Східне і частина Західного Поділля), колишня Переяславська земля. Навіть Київ на певний час, за твердженням М.С. Грушевського, перейшов під пряме управління Золотої Орди. М.С. Грушевський порівнює із болохівськими громадами слободи баскака Ахмата в Сіверській землі, через існування яких у 1283-85 рр. з Ахматом конфліктували місцеві князі Олег Рильський і Святослав Липовецький [3, с. 154-155]. Історик звертає увагу на те, що подібні анклави виникали на порубіжних землях, певною мірою віддалених від центрів великих князівств. На його думку, саме тут ще зберігалися архаїчні суспільно-політичні відносини, які передували «князівсько-дружинному» устрою [3, с. 159].

Коли галицький князь Данило Романович після «Батиевої навали» повернувся до свого князівства, він стикнувся із сильною боярською опозицією. Опозиціонери підтримали домагання галицького столу Ростиславом Михайловичем, сином Михайла Чернігівського. Союзниками Ростислава виступили болохівці, що мали особливі відносини з монголами. Після походу Ростислава і болохівців на Бакоту у 1241 р., Данило здійснив каральний напад на Болохівську землю [6, стб. 791-792]. Після того галицькі князі здійснили ще кілька походів на Болохівщину. Після 1257 р., коли похід на болохівців здійснив син Данила Галицького Шварн [6, стб. 838], згадки про Болохівську землю в літописі зникають.

Проти поглядів М.С. Грушевського на болохівську проблему виступали радянські історики, які успадкували від російських істориків попередньої доби концепцію монголо-татарського іґа. Вони заперечували те, що під монгольською зверхністю певним «громадам» могло житися краще, ніж під владою руських князів. Не надто переконливою для них була й аргументація М.С. Грушевського. Зокрема, відомий історик Б. Д. Греков категорично заявляв, що український історик «учинив серйозне насилля над джерелами» [2, с. 230]. Проте інші історики частково погоджувалися з поглядами М.С. Грушевського. Наприклад, російський історик Л. В. Черепнін теж допускав, що Болохівська земля перейшла під безпосередній контроль монголів [9, с. 201-202]. Сучасні українські історики допускають вирішення М.С. Грушевським болохівської проблеми. Р. В. Бабенко підтримує теорію М.С. Грушевського, говорячи, що Болохівщина і Пониззя перейшли під безпосередню зверхність монголів «за власної ініціативи» [1, с. 14]. О. В. Русина також говорить про існування «специфічних анклавів, мешканці яких безпосередньо підпорядковувалися монголам» [7, с. 37]. Про специфічність Болохівської землі говорить і сучасна дослідниця вказаного питання Р. Михайлова [5]. Водночас сучасний археолог і дослідник історії Поділля В. І. Якубовський, базуючись на археологічних даних, стверджує, що «Батиева навала» завдала величезних руйнувань Болохівській землі, так само як й іншим руським землям. Однак він припускає, що на бік монголів могла стати «боярсько-князівська адміністрація» Болохівщини задля боротьби проти галицького князя. Такий вчинок «адміністрації» В. І. Якубовський іменує «зрадою» [10, с. 27].

Отже, визначний український історик М.С. Грушевський мав власний погляд на вирішення болохівської проблеми зі своєю специфікою. На його думку, не зважаючи на існування болохівських князів, болохівці були передусім самоврядними «громадами», які перебували в опозиції до «князівсько-дружинного» режиму. Намагаючись чинити спротив галицько-волинському князеві Данилу, вони добровільно підкорилися монгольським завойовникам, перейшовши під безпосередній контроль Орди, ставши «людьми татарськими». Подібний погляд М.С. Грушевського на вирішення болохівської проблеми в достатній мірі пов'язаний із його суспільно-політичними поглядами й узагалі духом часу, коли вельми популярними були соціалістичні ідеї. Погляд М.С. Грушевського на болохівську проблему був частиною його загального дискурсу історії України-Русі. Автор мав на меті показати «болохівські громади» певною альтернативною «народною» силою на противагу князівській владі. Адже болохівці справді мали особливі стосунки з монгольською адміністрацією, і монгольська влада для них могла виявитися більш прийнятною, ніж влада галицько-волинських князів. Подібний стан речей суперечить уявленню про монгольське панування на Русі як суцільне «іґо». Таким чином, подальше глибоке дослідження болохівської проблеми дасть нам можливість краще зрозуміти непростий етап нашої історії XIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабенко Р.В. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі у XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р.В. Бабенко. – Київ, 2004. 25 с.

2. Греков Б.Д. Золотая Орда и её падение / Б.Д. Греков. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
4. Дашкевич Н. Болоховская земля и её значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV веках / Н. Дашкевич – Киев: Университетская типография, 1876. – 61 с.
5. Михайлова Р.З. політичного, етно-демографічного та культурно-мистецького життя літописної Болохівщини / Р. Михайлова // Художня культура. Актуальні проблеми: зб. наук. пр. – Вип. 5. – С. 315-331.
6. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: ЯРК, 1997. – 648 с.
7. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина. – Київ: Альтернативи, 1998. – 320 с.
8. Сецинский Е. Болоховское княжество (1150-1257) / Е. Сецинский; передм. та упоряд. А.М. Трембіцький – Хмельницький, 2004. – 27 с.
9. Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) / Л. Черепнин // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М.: Наука, 1977. – С. 186-209.
10. Якубовський В.І. Скарби болохівської землі / В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – 158 с.